

ФРАНСІСКО ФРАНКО: ВІД СОЛДАТА ДО ГЛАВИ ДЕРЖАВИ (ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ)

У статті на основі аналізу вітчизняної, російської та іноземної наукової літератури висвітлюється постать Ф. Франко: становлення як особистості, ставлення до подій в Іспанії в роки другої республіки (1931-1939), роль під час громадянській війні 1936-1939 років, діяльність як дипломата і глави держави під час Другої світової війни.

Ключові слова: Іспанія, Марокко, Друга світова війна, міжнародний статус, громадянська війна, Німеччина, Ф. Франко.

В статье на основе анализа отечественной российской и иностранной научной литературы освещается личность Ф. Франко: становление как личности, отношение к событиям в Испании в годы второй республики (1931-1939), роль во время Гражданской войны 1936-1939 годов, деятельность как дипломата и главы государства во время Второй мировой войны.

Ключевые слова: Испания, Марокко, Вторая мировая война, международный статус, Гражданская война, Германия, Ф. Франко.

In article on the basis of the analysis domestic and the foreign scientific literature person F. Franko is covered: becoming as persons, the attitude to events in Spain within the second republic (1931-1939), a role during Civil war of 1936-1939, activity as diplomat and the head of the state during the Second world war.

Key words: Spain, Morocco, the Second world war, the international status, Civil war, Germany, F. Franko.

Франциско-Пауліно-Ерменгільдо-Теодуло Франко-і-Баамонде одна з найцікавіших постатей у новітній історії Іспанії. За часів Радянського Союзу Ф. Франко прийнято було вважати «диктатором», «главою фашистського режиму», «катом іспанського народу». Англійський прем'єр-міністр В. Черчилль називав його «вужьколюбим диктатором з обмеженими поглядами». Офіційні видання Іспанії вихваляли Франко як «Caudillo de Espana por la gracia de Dios» (Предводитель Іспанії милістю Божою), «рятівника нації»; ним уявляв себе і сам Франко. Всі ці характеристики різні і вказують тільки на те, що Франко був диктатором і що в нього була залізна воля. Більш сучасним та об'єктивним є характеристика В. Кулюбакіна, який назвав Іспанію за часів Ф. Франко «ліберальною диктатурою» [1]. Український науковець О. П. Іваницька вказує, що більш доцільно називати режим Ф.Франко «авторитарним» [2].

Звичайно, характеризуючи стиль управління в Іспанії епохи Франко приходимо до висновку, що такий стиль є авторитарним. Проте, він мав свої

власні, неповторні особливості, які можна назвати «іспанським варіантом». Так, незважаючи на авторитарний стиль правління, Ф. Франко не передбачав всеохоплюючого диктату. Диктат був однобічним, оскільки не було зруйновано інститут родини, церкви, ринку, традицій, відносин власності [3]. Такий режим не руйнував первинні соціальні основи життя, і ніс у собі тільки обмеження свободи, не забороняючи її зовсім. Саме це відрізняло Іспанію 1939-1975 років від панування, в першу чергу, сталінського режиму в СРСР, а вже потім, нацистського режиму, встановленого Гітлером і фашистського режиму в Муссоліні Італії.

Багато хто з дослідників називають Ф. Франко «кровавим генералом» за розв'язання Громадянської війни [4], проте вважаємо, що втрати під час Громадянської війни – це ціна Іспанії за подальший спокій (тобто за нейтралітет під час Другої світової війни).

Автор статті користувалася російськомовними, іспаномовними та україномовними джерелами. Всі ці джерела умовно можна розглядати як ті,

що написані з профранкістської точки зору і підносять діяльність Ф. Франко [5], ті, що описують діяльність Ф. Франко дуже вузько, як диктатора, на кшталт фашистів Гітлера і Муссоліні, відірвано від контексту історії [6], і ті, що написані вже сучасними дослідниками і є більш об'єктивними щодо діяльності і постаті Ф. Франко [7]. Події в Іспанії з 1936 до 1975 року не можна розглядати відірвано від контексту загальної історії Іспанії, оскільки вона є її логічним продовженням, наслідки яких бачимо і зараз, тому дане дослідження є актуальним.

Франциско Франко-і-Баамонде народився 4 грудня 1892 року у приморському місті Ель-Фероль на північному заході Іспанії. Це місто було базою військово-морського флоту. Обидва діди були генерал-інтендантами флоту. Батько також зробив адміністративну кар'єру і двічі побував на Філіппінах, тоді ще іспанських [8]. Батько Франциско – Ніколас Франко практично залишив свою родину, переводячись на службу до Мадрида. Це сталося в 1912 році.

Франциско в дитинстві мріяв стати моряком, але за сімейною традицією в морське училище вступив його брат Ніколас. Франциско вступив до піхотного училища в Толедо, він не виділявся будь-яким талантом, закінчивши училище 251-м з 312-ти випускників і отримавши звання молодшого лейтенанта [9].

Ф. Франко в 1910 році він був направлений у 8-й піхотний полк Ель-Фероля. В 1912 році він добровільно вступає в колоніальні війська, які вели війну в Марокко, і провів у цій країні в загальній кількості одинадцять років. З 1912 до 1916 і з 1920 до 1926 роки він брав участь у битвах проти римських кабілів, незалежної держави Ріф, пройшовши шлях від лейтенанта до генерала. Король Альфонс XIII дарує Ф. Франко придворний титул камергера, що відкрило для нього шлях до шлюбу з Кармен Поло, яка належала до однієї з найбільш заможних та владних родин Астурії. Король Альфонс XIII пообіцяв бути «посадженим батьком» на весіллі Ф. Франко і Кармен Поло. У 1928 році Прімо де Рівера призначає його головою нещодавно створеної Військової академії в Сарагосі.

У квітні 1931 р. в Іспанії відбулася революція, король Альфонс XIII покинув країну, влада перейшла до Тимчасового уряду. 15 квітня 1931 року Франко виступив перед слухачами академії: «Отже, оскільки проголошена республіка і верховна влада знаходиться в руках Тимчасового уряду, ми зобов'язані дотримуватися дисципліни і зміцнити свої ряди, з тим, щоб зберегти мир і допомогти нації і вирушити вірним шляхом» [10]. Таким чином, генерал визнав республіку.

Однак військова академія в Сарагосі була закрита, а Франко перевели в Ла Корунью на посаду командира бригади, а у 1932 р. призначили головнокомандувачем військами на Балеарських островах. У лютому 1934 року мати Франко вирішила здійснити паломництво у Рим. Франко

супроводжував її до Мадрида. Далі їхати не судилося – Пілар Франко померла, а її син затримався в Мадриді. Тут йому пощастило показати себе з гарного боку перед військовим міністром радикалом Д. Ідальго. В результаті в березні 1934 року Франко стає наймолодшим дивізійним генералом у країні та Європі. Під час повстання в Астурії (5 жовтня 1934 року) Франко показав уміння діяти рішуче та без вагань – повстання придушене, точніше «залите кров'ю» [11]. Франко призначається начальником генерального штабу, а з березня 1935 р. – командувачем збройними силами в Марокко. Нове призначення начальником Генерального штабу по суті зробило його в травні 1935 р. першим генералом Іспанії, оскільки і президент, і військовий міністр не були військовими. Окрім визнання військового досвіду і військових заслуг, призначення на третій за значущістю пост в структурі збройних сил вказувало на зміну статусу: високопоставлений військовий перетворився на одну з центральних політичних фігур серед правих, свого роду «довгу шпагу» табору традиціоналістів [12].

Під тиском лівих партій восени 1935 р. президент А. Самора прийняв рішення про розпуск кортесів і уряду. На 16 лютого 1936 р. були призначені нові вибори, в результаті яких перемогу здобув Народний фронт у складі Республіканського союзу, Загального союзу трудящих, Лівореспубліканської партії, Каталонської лівої партії, соціалістичної і комуністичної партій, до яких приєдналися анархісти. 9 300 000 учасників виборів 4 654 116 проголосували за Народний фронт. Націоналісти одержали 4 503 524 голосів, але 449 000 з них належало центристам [13]. Анархісти сприйняли перемогу Народного фронту як карт-бланш на свої заходи щодо руйнування старого і будівництва нового суспільства. По всій країні почалися розправи над тими, хто голосував за правих, належав до їх прибічників або розглядалися як «експлуататори».

На думку Ф. Франко, в таких умовах саме армії належало стати головною ударною силою в боротьбі традиційної Іспанії за право на існування. Армії було забезпечено благословення церкви і симпатії тієї частини населення, яка хотіла не великих потрясінь, а «великої Іспанії», що живе в умовах законності і порядку.

Будучи людиною військовою, звиклою мислити виходячи з конкретних умов, він розумів, що обіцяні селянам наділи і народні школи залишаються в області благих побажань, а розгул екстремізму став буденним явищем, що процвітанню країни лише обіцянка, а її розвал – у наявності, що проголошена національна згода згодом вилася в запекле протистояння усередині нації. Франко думав і діяв, виходячи з реалій, а вибір його був зумовлений тією системою цінностей, на якій він був вихований.

Д. М. Креленко вважає, що ескалації подій чекали всі. Не було жодної організованої сили,

що бажала б зупинити хвилю насилля. Ліберали чекали приводу для розправи над правими. Ліві розраховували, що розкриття заклоту, який готують, створить «революційну ситуацію», що, в свою чергу, дозволить продовжити подальший злам соціальної структури суспільства. Праві і співчуваючі їм чекали, коли армія обсмикне радикалів, що осмілилі, і покінчить з ліберальною республікою. Подальші плани варіювалися: одні розраховували на повернення короля, інші – на встановлення корпоративної держави, що нагадує Німеччину або Італію. Заклот був потрібний всім і тому не міг не початися [14].

Заходи щодо підготовки заклоту були завершені до середини червня 1936 року: були проінструковані сотні вищих і середніх офіцерів армії і загонів правопорядку, проведені консультації з лідерами різних політичних рухів правого толку, узгоджені плани спільних дій. Генерал Е. Мола в штабі свого округу в Памплоні вичікував моменту для того, щоб віддати наказ про початок виступу.

17 липня Ф. Франко прилітає в Марокко на похорон генерала Бальмеса, який при загадкових обставинах загинув 16 липня. 18 липня заклот починається в заоканських володіннях Іспанії – Іспанському Марокко, 19 липня він охоплює і європейську Іспанію. Головна сила військових – це африканська армія Іспанії, але її було потрібно ще перевезти через протоку. Тут у заклотників виникає перешкода, яка могла все зруйнувати – військово-морський флот Іспанії не приєднався до заклотників, а значить немає чим доставити африканську армію на європейський материк. Саме тут проявив себе Ф. Франко, який бере на себе ініціативу і через листування домовляється з Гітлером та Муссоліні про надання військово-технічної допомоги, в чому раніше було проігноровано Е. Молу.

Задовольнивши прохання Франко, німецький та італійський диктатори дали чітко зрозуміти, що саме він з його «африканцями» здається найбільш перспективною фігурою як лідер націоналістів.

Питання про верховну владу серед заклотників встало на засіданні J. D. N. (Хунти національної оборони) 12 вересня 1936 г. Перші консультації пройшли безрезультатно. Наступна зустріч керівників традиціоналістів відбулася наприкінці вересня на військовому аеродромі під Саламанкою.

Франко ґрунтовно підготувався до цієї зустрічі, заручившись підтримкою осіб, чия думка мала значення у військовому керівництві традиціоналістів. Головну роль серед прибічників майбутнього каудильо грав командувач ВПС генерал Кінделан. Він і виступив з пропозицією про покладання верховної влади на Ф. Франко. Всі учасники зустрічі, за винятком Кабанельяса, погодились з думкою Кінделана.

Вранці 29 вересня Кабанельяс, підписав декрет, в якому Ф. Франко Баамонде оголошувався командувачем усіма військовими силами і головою держави, який здійснював верховну владу в країні.

Того ж дня декрет було оприлюднено. 1 жовтня 1936 р. в Бургосі відбулася передача влади. Згідно з рішенням, яке прийняв Ф. Франко, місцеперебуванням уряду була обрана Саламанка. Для розміщення нового лідера було надано єпископський палац [15].

Франко зосередив в своїх руках всю повноту влади. Диктатора не бентежили обмовки в офіційних документах, де йшлося про тимчасовий характер його повноважень, що поширюються лише на період ведення воєнних дій. На відміну від багатьох своїх соратників він тверезо оцінював ситуацію і розумів, що війна затягується. Державу, главою якої він був проголошений, ще треба було завоювати.

На відміну від республіканського уряду, Франко добре усвідомлював, що єдність в уряді і в армії – це надійний тил, який потрібно створити. Єдність у діях і рішеннях часто передбачають перемогу. Головнокомандувач армії та голова уряду вирішив підкріпити свої ідеологічні фронти і організувати необхідну політичну єдність: 19 квітня 1937 р. всі партії і рухи, що дотримуються націонал-традиціоналістських переконань, злилися в єдиний блок, що отримав назву «Іспанська традиційна Фаланга і ХОНС» (Хунта оборони націонал-синдикалізму) [16]. Таке рішення було продиктоване не лише військовою необхідністю, це була спроба подолати відмінність у поглядах, що існувала серед різних угруповань націонал-традиціоналістського табору.

Інтернаціоналізація конфлікту в Іспанії відбулася одразу ж із початком заклоту. Ф. Франко звернувся до Гітлера і Муссоліні, і на протипагу йому республіканський уряд направив телеграму із закликом про допомогу прем'єр-міністрові Франції Леону Блюму [17]. В 1935 році між Іспанією та Францією було укладено економічну угоду з метою продажу Францією Іспанії військової техніки та озброєння у випадку необхідності, але Франція відмовляється від домовленостей. На допомогу республіканському уряду Іспанії виступив СРСР, який допомагав не тільки зброєю, але й спеціалістами з військової справи, промисловими товарами. Таким чином, можна сказати, що на іспанських подіях зішлись інтереси Італії, Німеччини, СРСР й інших держав. Іспанія стала чимось на зразок місця для репетиції перед другою світовою війною, місцем для випробування нової військової техніки, військового планування.

Громадянська війна продовжувалася близько трьох років, вона принесла Іспанії багато жертв, зруйнувала господарство, посилила розкол в іспанському суспільстві і закінчилась перемогою франкістів. «Війна закінчена», – сказав Франко 1 квітня 1939 року [18].

Слід відмітити, що багато в чому військові зобов'язані саме залізній волі, рішучості, авторитету та вмінню маневрувати Ф. Франко. Саме його військовий досвід, здобутий у Марокко, а також обізнаність в економічному та політичному становищі

Іспанії призвели заколотників до перемоги. Звичайно, не останнє значення мали допомога Італії і Німеччини. Уряду Ф. Франко на користь були також ідейна розбіжність у поглядах в таборі республіканців, їх непорозуміння при вирішенні військових, політичних та економічних питань.

На руку заколотникам грали «політика невтручання» з боку західних держав до іспанських справ, а також юридичне і фактичне визнання уряду Франко Німеччиною, Італією, Ватиканом, Японією, Португалією, Угорщиною, Англією, Югославією, Швецією, Голландією, Норвегією, Данією, Фінляндією, Польщею, Чехословаччиною, Естонією [19].

Після закінчення громадянської війни перед Ф. Франко та його урядом постало дуже багато завдань, виконання яких вимагало набагато більше зусиль, ніж ведення війни. Економіка країни була майже виснажена, деякі міста і села – зруйновані, селяни – голодні, ідеологічні супротивники – незадоволені, на міжнародній арені відбувалися істотні зміни – наближалася Друга світова війна. Стан країни тяжкий, вимагав фінансових вливань ззовні, проте світова війна не створила для цього умов, навпаки, від Іспанії вимагали повернення боргу Німеччина та Італія.

Після закінчення бойових дій по країні прокотилася хвиля репресій. На всій території країни вступили в дію спеціально підготовлені закони, що стосувалися колишньої діяльності і позиції політичних супротивників. Одним з головних документів став закон про відповідальність за політичну діяльність» від 9 лютого 1939 р., доповнений пізніше законами, що стосувалися масонів і комуністів, а також про державну безпеку, що з'явилися в 1940 і 1941 рр. Задно з цими законами перед трибуналами «політичної відповідальності» повинні були предстати всі, так або інакше причетні до організацій «червоної, сепаратистської, масонської або ліберальної тенденції». Масштаби терору перших років становлення диктатури були великі, але точних даних про його дійсний розмах не існує [20].

Процес судочинства був значно спрощений. На всю країну було поширено дію законів, прийнятих на підконтрольних диктатурі територіях ще в період військових дій. Нове трудове законодавство «Хартія праці», обнародоване в березні 1938 року, позбавляло робітників права на страйки.

Після перемоги більшість соратників каудильйо були ввічливо відсунені на периферію влади. Франко мав намір правити країною за власним розсудом, не озираючись на думку авторитетних друзів-суперників. Новий уряд, сформований в серпні 1939 р., складався в основному з нових людей, чиї заслуги перед національним рухом були скромніше, ніж у попередніх міністрів. Такий підхід до підбору кадрів в очах Франко повинен був гарантувати уряду одноставність,

міцність і зменшити ризик виникнення опозиційних настроїв.

Закон про відміну автономії Каталонії, наданою республікою, був прийнятий весною 1938 р. і набрав чинності відразу ж після захоплення її території. Франко вбачав у сепаратизмі одну з головних причин громадянських воєн взагалі і її іспанського варіанту зокрема. Навчання і діловодство повинно було здійснюватися лише кастильською мовою (Castilano). Національні проблеми були оголошені неіснуючими.

Вірний своїм принципам заперечення крайнощів, Франко здійснював репресії, виходячи з двох послань. Згідно першому, винні (з його точки зору) в розв'язуванні братовбивства повинні понести покарання. За ради цього він холодно-кровно, методично виконував функції карального інструменту. В цьому плані абсолютно очевидним є тоталітарний характер франкістського режиму, для існування якого «потрібна не лише віра і ентузіазм віруючих, але і неодмінно усвідомлення свого безсилля невіруючими». Характер Франко і його режим виявився в тому, як був організований іспанський терор, зовсім позбавлений як німецької витонченості, так і російського розмаху.

Економічна політика режиму ґрунтувалася на таких засадничих принципах. Перш за все «економічний націоналізм» – автаркія, тобто створення господарської системи, що сама себе забезпечує, а не залежної від ввезення з-за кордону і міжнародного розподілу праці. Такий підхід був викликаний не лише невизначеністю міжнародного статусу післявоєнної Іспанії, але і виразно відчутними симптомами близькості глобального світового конфлікту. Далі передбачалася централізація економіки.

І, нарешті, корпоративність – єдина форма економічної організації, що мала на увазі рішення «робітничого питання» через створення вертикальних синдикатів. Робітник і підприємець розглядалися із загальнодержавної точки зору як складові частини єдиного промислового організму і отримували однакову назву – «виробник». Загальна назва як би передбачала усунення протиріч між прошарками суспільства. Через проголошення спільності вихідних позицій розраховувалося забезпечити заміну класової свідомості національною. Виходячи з такої концепції нова держава проголосила себе націонал-синдикалістською. Формування цієї системи доручалося Фаланзі, оскільки відповідало ідеологічним принципам саме цього політичного угруповання.

Цікаве і суперечне питання досі являє собою непослідовна, проте віддана іспанським інтересам політика уряду Франко та міністрів закордонних справ Іспанії під час Другої світової війни.

«Політика генерала Франко, – писав через кілька років (після закінчення Другої світової війни. – А.Х.) Уїнстон Черчилль – протягом усієї війни залишалася виключно своєкорисливою та

холоднокровою. Він думав лише про Іспанію та іспанські інтереси. Вдячність Гітлеру і Муссоліні за їхню допомогу йому була чужою. Цей тиран з обмеженими інтересами думав лише про те, як уникнути участі свого знекровленого народу в новій війні» [21].

З такою характеристикою У. Черчилля співпадає думка С. П. Пожарської про ідею «паніспанізму» [22], яка обґрунтовує зовнішню політику Ф. Франко.

З цього приводу слід зазначити, по-перше, які напрями міжнародної політики мала Іспанія під час світової війни. Це: італійський напрям, німецький, португальський, аргентинський, англійський, американський, словенський і яскраво виражений «антикомуністичний». Яким же чином можна було поєднувати спілкування із суперниками на військовому театрі дій, зможе відповісти, мабуть, тільки генералісимус Франциско Франко, але ми зробимо спробу.

Так, з одного боку, існували внутрішні потреби Іспанії у продовольчих товарах, промисловій техніці, добривах. З цих питань Іспанія співпрацювала з Великобританією, США, Аргентиною та Словенією. З другого боку, існував борг Іспанії перед Німеччиною та Італією, а також дружні сусідські відносини з Португалією, яка теж була авторитарною країною. Фінансовий борг перед країнами осі Рим-Берлін Іспанія намагалася сплачувати корисними копалинами, що йшли до Німеччини та Італії, та продовольчими товарами, які США та Великою Британією продавалися Іспанії. Коли останні дізналися, куди йде продовольство та нафта, імпортовані в Іспанію, намагалися застосувати до Іспанії економічні санкції, та припинити постачання. Але американський та англійський посли в Іспанії, відповідно К. Хейс і С. Хор, відговорили уряди своїх держав від цього кроку [23].

Припинення економічних санкцій стало можливим ще й тому, що Мадрид вів «подвійну гру» з 1941 до 1944 року. З одного боку, перед німецькими послами та в середині Іспанії уряд підтримував чітку пронімецьку, проіталійську та пропортугальську спрямованість, здійснював торговельний обмін з цими країнами, поставляв до Німеччини дешеву робочу силу, з іншого, – відкидав усяку причетність до фашистських держав перед представниками американського та англійського урядів, підкреслюючи єдину спільну рису між державами-агресорами та Іспанією – «антикомуністична ідея» [24]. Саме останньою Ф. Франко виправдовував існування «Блакитної дивізії».

Були ще деякі обставини, про які неможливо не згадати – це триразова (за визначенням С. П. Пожарської) офіційна зміна міжнародного статусу Іспанії під час Другої світової війни. Перша офіційна заява була зроблена Ф. Франко напередодні війни і оголошувала Іспанію «нейтральною країною». Цей статус відповідав економічному становищу Іспанії, інтересам більшості населення країни, але не суперечив вимогам Німеччини. Дійсним він був з 1939 до червня 1941 року.

Друге. В червні 1941 року, після нападу Німеччини на Радянський союз, статус Іспанії змінюється, вона оголошується «невоюючою стороною». Це було нове слово в міжнародній дипломатії, вперше застосований термін. Іспанія, як і раніше оголошувалася стороною, що не бере участі у війні, проте йде «хрестовим походом» на Радянський союз задля знищення комунізму. В Іспанії оголошується добровільний набір в армію для створення дивізії, що буде воювати на боці Німеччини на території СРСР.

Третє. З жовтня 1943 до травня 1945 року (до закінчення війни) Іспанія знов оголошує себе «нейтральною країною» та вирішує відізвати «Блакитну дивізійу». Франко остаточно розуміє, що війна затягується і перемога на боці країн-союзників, що примушує його знов перейти до статусу «нейтралітету».

Таким чином, під час Другої світової війни, Іспанія на чолі з генералісимусом Франциско Франко лавірувала між країнами «осі» та союзниками – вела «подвійну гру», слугувала як дипломатичний посередник, але не зрадила власним інтересам. Оголосивши перед початком війни Іспанію «нейтральною країною» Франко дістав можливість вичікувати, спостерігати, аналізувати. Не слід думати, що він виявляв особливі симпатії до Великобританії або Франції. Безумовно, перемога «Осі» обіцяла його режиму кращі перспективи. Однак у власній політиці він дотримувався одного принципу – «Іспанія над усе». Ризикувати країною та стійкістю влади він не збирався. Іншого сценарію країна, що ще не оправилася від наслідків Громадянської війни, не пробачить.

А цим часом (тобто протягом Громадянської та Другої світової воєн) і надалі запорукою успіху Франко була, як думається, обставина, чітко сформульована Х. Р. Дамсом: «... він засвоїв доктрину, яка не була відома жодному з іспанських політиків три або чотирьох останніх поколінь, – потрібно створити багатство перш, ніж роздавати його» [25].

ЛІТЕРАТУРА

1. Кулюбакин В. Либеральная диктатура / В. Кулюбакин // Общественно-политический журнал. – 2007. – № 39. – С. 45–50.
2. Іваницька О. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002) : [навчальний посібник] / О. П. Іваницька. – Вінниця: Видавництво «Фоліант», 2003. – С. 252.
3. Испания. Анафас и профиль / [под ред. В. Л. Верникова]. – М. : Изд-во «Весь Мир», 2007. – С. 10.

4. Жупанський О. Він думав лише про Іспанію та її інтереси / О. Жупанський // Персонал. – 2006. – № 50(201). – С. 26–27.
5. Doussinage J. Espana tenia razon / J. Doussinage. – Madrid, 1950. ; Serrano Suner R. Entre Hendaya y Gibraltar / R. Serrano Suner. – Madrid, 1947.
6. Пожарская С. П. Тайная дипломатия Мадрида (Внешняя политика Испании в годы Второй мировой войны) / С. П. Пожарская. – М. : Международные отношения, 1971. – 270 с. ; Пожарская С. П. Генералиссимус Франко и его время / С. П. Пожарская // Новая и новейшая история. – 1990. – № 6. – С. 164–185.
7. Дамс Х. Г. Франсиско Франко / Х. Г. Дамс / [пер. с нем. И. Жаровой]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – Серия «След в истории». – 352 с. ; Креленко Д. М. Франсиско Франко: путь к власти / Д. М. Креленко. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 2002. – 216 с. ; Іваницька О. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002) : [навчальний посібник]. – Вінниця : Видавництво «Фоліант», 2003. – 560 с.
8. Дамс Х. Г. Вказана праця. – С. 4–5.
9. Пожарская С. П. Франсиско Франко / С. П. Пожарская // Вопросы истории. – 2005. – № 1. – С. 53.
10. Дамс Х. Г. Вказ. праця. – С. 10.
11. Жупанський О. Вказ. праця. – С. 29.
12. Креленко Д. М. Франсиско Франко : путь к власти / Д. М. Креленко. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 2002. – С. 77–78.
13. Там само. – С. 80.
14. Там само. – С. 82–83.
15. Пожарская С. П. Генералиссимус Франко и его время / С. П. Пожарская // Новая и новейшая история. – 1990. – № 6. – С. 170.
16. Там само. – С. 171.
17. Белоусова З. С. Начало Гражданской войны в Испании и дипломатия Парижа / З. С. Белоусова // Из истории Европы в новое и новейшее время. К 100-летию академика И. М. Майского / [под. ред. академиком А. Л. Нарочницкого, А. М. Самсонова, С. Л. Тихвинского и др]. – М. : Наука, 1984. – С. 192.
18. Пожарская С. П. Испания и вторая мировая война / С. П. Пожарская // Новая и новейшая история. – 1968. – № 1. – С. 40.
19. Пожарская С. П. Генералиссимус Франко и его время. – С. 180.
20. Креленко Д. М. Вказ. праця. – С. 150.
21. Підлуцький О. Франсиско Франко : непереможний генераліссимус / О. Підлуцький // Дзеркало тижня. – 2001. – № 36 (360). – С. 4.
22. Пожарская С. П. Тайная дипломатия Мадрида. – С. 145.
23. Там само. – С. 201.
24. Там само. – С. 191.
25. Дамс Х. Г. Вказ. праця. – С. 340.

Рецензенти: Пронь С. В., д.і.н., проф. ;
Богданова Т. Є., к.і.н., доц.

© Хмель А. О., 2010

Стаття надійшла до редколегії 22.05.2010 р.